

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА
COMPTES RENDUS BIBLIOGRAPHIQUES

IVANA POPOVIĆ, SOFIJA PETKOVIĆ, (eds.), *ILLYRICUM ROMANUM, Studiola in honorem Miloje Vasić*, Monographs No. 73, Institute of Archaeology, Belgrade 2020, pp. 286.

Во низата монографии на белградскиот Археолошки Институт, од печат излезе зборник на трудови насловен „*Illyricum romanum*“, во чест на д-р Милоје Васиќ, долгогодишен член на Институтот, на чие чело бил два пати како раководител, а по повод 80-годишнината од неговото раѓање. Станува збор за познатиот српски археолог и нумизматичар посветен на изучување на античкиот период на римската провинција Горна Мезија, со нагласен интерес за доцноантичкиот период (царските вили *Mediana* кај Ниш, *Romuliana* – Гамзиград, дунавскиот лимес и т.н.). Зборникот се состои од 20 трудови изработени од негови колеги што го отсликува професионалниот и личниот однос на авторите со славеникот, а се однесуваат на различни теми од областа на античката археологија, период што го изучува славеникот. Приредувачи на Зборникот се две негови колешки, кои во воведниот збор, проследен со библиографија до 2019 г. (зашто пензионирањето во 2007 г. не било крај на научната работа на славеникот), ги прикажуваат професионалните и научни достигнувања во текот на неговиот плоден работен век. Треба да се истакне и поздрави тоа што колегите од Институтот не подлегнале на помодарскиот глобалистички обичај сите прилози да бидат на англиски јазик, та иако во Зборникот преовладува англискиот, има статии на германски и на француски, двата главни јазици во научната литература за античкиот период.

Зборникот содржи трудови од сите тематски области на античкиот период: урбанизам и архитектура (градска, одбрамбена и царска), комуникации, подвижни археолошки наоди, епиграфски, нумизматички, религиски (релјефи, статуи на богови); како и за погребниот култ и за религиската идеологија на владетелите од тетрархијата, што се совпаѓа со тематското и просторно интересирање на славеникот и несфатливо е зошто прилозите не се тематски групирани. Ова дотолку повеќе што, со оглед на долготрајноста и повеќеслојноста на локалитетите, хронолошко подредување на прилозите е речиси невозможно, иако се чини дека е делумно направено, но сепак не е јасно според кое правило е составуван Зборникот. Во вакви случаи најдобро решение е прилозите да се подредат по азбучен ред.

Зборникот почнува, може да се рече со пригодна тема (И. Бјелиќ, *Trajan's Bridge – Analysis of Apollodoros' Design Concept*, стр. 22-39) за техниките и материјалите за изградба на мост. Трајанов мост (изграден според нацрт на Аполодор од Дамаск, на двата брега на Дунав, кај *Drobeta*-Турн Северин – *Pontes*-Костол), во чии ископувања (кај Костол) славеникот се вклучил веднаш по вработувањето во Институтот. Авторот го доловува изгледот на мостот со помош на 3D техника (сл. 3, 4, 9, 10).

И вториот прилог (С. Петковиќ, *Lamps from Roman Fortification of Čezava - Castrum Novae as Chronological Indicators of the Stratigraphy of Cultural Layers*, стр. 40-53) е врзан со Дунавскиот лимес, овој пат на тема керамички светилки од кастелот *Novae* кај Чезава. Со споредбен приказ на датираните светилки и на

културните слоеви Авторката гради слика за фазите и времетраењето на кастелот, од средината на I век до IV век.

Следните два епиграфски прилози (J. Цвијетиќ, *Consular Beneficiaries' Station in Municipium S...*, стр. 54-63) и M. Вујовиќ, *New beneficiary inscription from Nevesinje*, стр. 64-69) се однесуваат на посвети од конзуларни бенефициари на *Legio I Auditrix*, распоредена во соседната римска провинција Далмација, за надзор на патиштата и рудниците. Натписите укажуваат на бенефицијарни станици, а авторите даваат претпоставки за нивната местоположба.

H. Гавриловиќ (*Votive Relief with a Representation of Reclining Hercules, from Bela Palanka (Remesiana)*, стр. 70-79) ја разработува иконографијата на една мермерна плочка со приказ на полулегнат Херакле, прва од ваков вид во Г. Меџија, и врз основа на стилските белези, ја датира во III век н.е. Овој приказ Авторката го толкува како Херакле – симпозиаст и го поврзува со образецот „покојник на клине во сцена на посмртна гозба“ прикажан на надгробните споменици, припишувајќи му фунерарна симболика на релјефот. Имено бесмртниот херој Херкул / Херакле, и кај Римјаните и кај Хелените, бил поистоветуван со htonски дајмони како и со Дионис, кој ја победил смртта, та затоа и Херакле, и Дионис често биле прикажувани на надгробните споменици, особено во источната културна сфера, при што означувале бесмртност и вечен задгробен живот. Но тоа не значи дека секој покојник во сцена на посмртна гозба бил херонизиран во ликот на Херакле, како што мислат некои автори, дотолку повеќе што полулегнатиот покојник во таква сцена, колку што знам, никогаш не се прикажува во т.н. херојска голотија, барем не во провинцијата Македонија. За жал оваа плочка е без натпис и освен тоа дека била пронајдена во близина на некрополата, нема елементи што би укажувале на некаква фунерарната намена. На Авторката ѝ се измолкнала една посвета на Херакле најдена во Стоби (Вулиќ, *Споменик*, 75, бр. 58) со исти, иако делумно зачувани иконографски приказ и епитет на Херакле, и со многу добра стилска изработка, датирана во I век ст.е. (Ф. Папазоглу, *ЖА*, 32/1, 1982, стр. 41-42). Посветата е на грчки јазик направена од ослободеник на италски доселеник од родот на *Novii*. Имено Стоби од времето на Август бил *opidum civium Romanorum* со доселеници главно од Кампанија, и бил центар за трговија како со грчкиот свет на југ така и со северот. Со оглед на тоа дека, Херакле на двава релјефи е прикажан со тојага во десната рака, што укажува на неговите подвизи, а не со винска чаша како што е во сцените на Херакле симпозиаст и / или епитрапезос, се чини логично и попривативо ваквиот образец да се толкува како „починка на Херакле“ којшто се одмора после некој од неговите 12 херојски подвизи. Имено, како што пишува Пиндар, во првата Немејска ода, за направените подвизи Херакле бил награден со мир и спокојство (*hesychia*) и оженет со Хеба, ќерката на Зевс и на Хера (*Nemean*. 1. 69-75). Ваков иконографски образец (Херакле со тојага или винска чаша) во источната културна сфера е чест уште од IV век ст. е., бил омилен во хеленистичко време, а во западната се среќава дури од I век ст. е. кога почнува да се користи за означување на благосостојба и заслужен одмор после успешно завршена работа. И овде станува збор за образецот „починка на Херакле“, после еден од неговите херојски подвизи, вообичаен приказ на Херакле победник, без никакви елементи од фунерарната сфера.

Со прилогот на Ф. Барат (*L'Orient à la table des Romains? Les boîtes à épices dans la vaisselle d'argent*, стр. 80-79) од религиска се преминува на кулинарска тема. Авторот го прикажува изгледот, начинот на изработка и употреба на неколку садови за зачини (*piperatoria, salina*) што потекнуваат од западните провинции и од Тракија. Ги дели на два типа: мали кутии - најчесто топчести, и статуетки со украсна и практична намена (со мали отвори за зачините) особено чести во доцната антика (III – IV век). Зачините се споменуваат во пишаните извори (како на пр. пиперот во гозбата на Трималхион) и со оглед на малата зафатнина

на садовите станува збор за ретки зачини увезувани од Истокот што е поткрепено и со археолошки наоди ширум Римското царство.

Прилогот на С. Голубовиќ и на И. Микиќ (*Contribution to the Study of Skull Cult in Moesia Superior*, стр. 90-99) од римската трпеза нè води во светот на мртвите. На примери од *Viminacium*, авторите се обидуваат да одговорат на прашањето дали култот на човечки череп е култ на претците или пак чин на човечка жртва, т.е. жртвување на непријател, посведочено кај келтските племиња за кои черепот бил своевиден трофеј. Во недостиг на податоци прашањето останува отворено.

Прилогот на Р. Зотовиќ (*The Cult of Jupiter in the Naissus Area*, стр. 100-107) не враќа во светот на боговите. Каталоски се прикажани 22-та досега најдени споменици во *Naissus* и околината, при што седум се поставени во чест на римски цареви, од тоа четири датирани меѓу 220 и 245 год. На три посвети Јупитер е придружен со други божества, секојпат различни: еднаш со женскиот пандан Јуно, друг пат со сите богови и божици и еднаш со Јуно, Либер и нејасната Хилара, што авторката ја поврзува со керката на месенскиот крал Леукип и сопруга на Кастор, за што нема никаква подлога. Со оглед на тоа дека Либер бил поистоветуван со Дионис и дека радосните празници се нарекувале *Hilaria*, очигледно е дека станува збор за алузија на веселите поворки на Дионис и многу е веројатно дека Хилара е супститут за Либера, како што предложил уште Момзен.

Прилогот на С. Круниќ (*Roman Stigills from Upper Moesia*, стр. 108-131), нè внесува во областа на спортот и медицината. Разгледувајќи 49 стригили главно гробни наоди, Авторката расправа за техниката на изработка, орнаментиката и за типовите стригили давајќи бројни примери од други римски провинции. Потпирајќи се на постоечката типологија направена според обликот на рачката на стригилите најдени во *Augusta*, Авторката ја проширува со нови варијанти од Г. Мезија. Притоа нагласката ја става на грижата за хигиена на телото и на терапевтската примена на стригилите, запоставувајќи ја спортската (изоставена е и од клучните зборови) што можеби ќе се избегнело ако се направел обид да се издвојат типови стригили според намената - терапевтска или спортска. Имено, украсните мотиви на рачките - тојага и јазол, поправо укажуваат на физичките својства на Херакле, по што е препознатлив (впрочем тој бил заштитник на атлетите) отколку на неговите здравствени својства поврзани со лековити води, штитење од лошо и сл., што се второстепени белези на Херакле.

Единствениот нумизматички прилог е од Б. Бориќ и М. Војвода (*Monetary Find from Paraćin. The Problem of Dating Scattered Coins Hoards*, стр. 132-145). Освен обидот да се датира и утврди составот на растурениот збирен наод – каталоски прикажан (стр. 141 и Таб. 1, на стр. 145), авторките расправаат за значењето на ваквите растурени, нецелосни, лошо документирани и нестручно ископани збирни наоди, не само за датирање на ваквите наоди туку и за датирање на културните слоеви на што веќе е укажано во нумизматичката литература. Имено таквите поединечни растурени збирни наоди се корисни за науката и добиваат значење само кога се разгледуваат во пошироки рамки. Со оглед дека досегашните збирни наоди од околината на Параќин (карта 1), се датирани во средината на III век н.е., и овој збирен наод авторките го датираат во тоа време и претпоставуваат дека збирните наоди во централното Поморавје припаѓале на богати земјопоседници од подрачјето на *Horreum Margi*, иако местоположбата на поседите (*villae rusticae*) ретко е утврдена поради малиот број на археолошки ископувања. Но картирањето на други збирни наоди од Г. Мезија јасно покажува дека биле групирани долж главните патиште, како што е *via militaris*.

Прилогот на И. Поповиќ (*Polygonal Structure in the Northern Part of the Imperial Palace in Sirmium*, стр. 146-161) е од областа на доцноантичката архитектура

на Балканот. Авторката расправа за намената на полигоналната структура во *Sirmium* (со ископувања во 2014 откриена е $\frac{1}{4}$), и врз основа на монети и на фрагмент од царски портрет од Првата Тетрархија почетокот на градбата го датира во III/IV век, а пак последните доправки во време на Валентинијан (367-375 г.), при што на стр. 150, сл. 6 даден е можен изглед на објектот. Насилно оштетените царски портрети, според Авторката се доказ за разурнување на објектот (и тоа само 80-тина год. од почетокот на изградбата), од страна на христијаните кои во *Sirmium* во време на тетрарсите, биле прогонувани, особено во 303/4 г. Потпирајќи се на слични градби од Балканот како и на порфирните наоди (сл. 8) изградбата ја поврзува со царскиот култ.

Следниот прилог не води во светот на мртвите. Б. Ѓуриќ (Roman Sarcophagus with Apollo from *Sirmium* (Sremska Mitrovica), стр. 162-173) разгледува еден стар наод, што од 1884 г. се чува во „Музеј Срема“ во Сремска Митровица. Изработен е од источно алпски мермер, увезен како недовршен, полу-изработен производ, и судејќи според типот на саркофаг бил доработен во *Sirmium*, веројатно од мајстори по потекло од Истокот. Станува збор за фрагмент од левата, куса страна на саркофаг од азиски тип, што и на кусите страни има тнр. памфилски ниши (ниши без профилирање) на столбови (затоа овој тип се нарекува столбест саркофаг), и го датира на почетокот на III век. Во вториот дел на прилогот, после уточнувањето на типот на саркофагот, Авторот расправа за иконографијата на делумно зачуваната сцена. Во едната сводна ниша останале 2/3 од фигурата на Аполон кој свири на лира и има торбичка за стрели на левото рамото (невообичаен атрибут за ваква сцена), а во другата ниша човечка глава оштетена до неприпознатливост, со листови од дрво над неа. Според темите од музичкиот натпревар на Аполон и Марсија, што вообичаено се прикажувале, мисли дека главата била или од Музата која го објавувала победникот или од Скитот што го водел Марсија кон дрвото каде што требало да биде казнет. Но, не треба да се исклучи можноста дека главата над која останале неколку лисја е токму од Марсија.

Три, последователни, среќно групирани прилози, се однесуваат на *Romuliana*. Б. Поповиќ (*Felix Romuliana – Access Routes and Communications*, стр. 174-185) расправа за поврзаноста на *Romuliana* со патниот правец *Bononia – Horreum Margi*, што водел долж р. Црн Тимок. Според Авторот до *Romuliana* воделе два пристапни патишта (чиј правец го претпоставува): едниот го поврзувал утврдувањето и бил истовремен со неговата изградба, а другиот, подоцнежен водел преку тетрапионот и споменичниот комплекс во Магура.

Г. Биров (Die serbisch - deutsche Kooperation zur Erforschung des Umfelds des Palastes *Romuliana – Gamzigrad*, стр. 186-191) ја прикажува соработката од 2004 до 2012 г. помеѓу Археолошкиот Институт од Белград (во времето на директорување на славеникот) и Институтот од Франкфурт на Мајна, кога биле направени геофизички рекогносцирања и геомагнетски снимања и сондирања на локалитетот *Romuliana*.

Со прилогот во којшто ги покажа своите широки интердисциплинарни знаења нашата професорка Мирослава Мирковиќ (*Hunting Wild Boar in Romuliana*, стр. 192-201) за жал се раздели од нас. Врз основа на дел од статуарна група (од коњаникот останале само предните шепи) на тема лов на вепар, чест мотив на мозаиците, а редок во скулптурата, го застапува мислењето дека утврдените царски дворци изградени во зафрлени краишта, далеку од главните сообраќајници првенствено биле користени за време на лов на императорите со нивната придружба. Таков ловен центар имало во Монтана во Долна Мезија кадешто е најден натпис за царскиот лов на мечки и бизони, во 147 год. н.е., за што бил задолжен управникот на провинцијата. Изборот пак на ловното животно - дивнот вепар, што бил фатен жив од Херакле, го поврзува со царската идеологија според

која цезарите Константиј Хлор и Галериј биле потомци на Херакле – според митските приказки Галериј бил зачат од Херакле со неговата мајка.

И повторно три среќно групирани прилози на теми од архитектура и урбанизмот. Г. Милошевиќ (*Urbanism and Architecture of the Imperial Domain at Mediana*, стр. 202-213), прво дава историјат на ископувањата на царското добро *Mediana* крај *Naissus* (Ниш) со што се утврдени три градежни фази - од крајот на III век н.е. до навлегувањето на Хуните во 441 г. н.е. Изградбата ја поврзува со потребата за сместување на царевите во текот на нивните патувања, за што освен местоположбата на Медијана допринело и тоа што Ниш бил родно место на Константин.

Л. Вагалински (*The end of Heraclea Sintica*, 214-223) се задржува на земјотресите и надворешните напади од крајот на IV век н. е. како причини за назадување и за крајот на животот во македонскиот град (натписи и монети) *Heraclea Sintica*, кај Петрич. По првиот разурнувачки земјотрес во 276 г. н.е. градот бил возобновен при што биле користени градежни елементи од претходните фази (хеленистичка и принципат). Земјотресот во 388 г. бил уште поразурнувачки и предизвикал излевање на р. Срумешница што било крај на третата населбинска фаза и почеток на економско назадување и на пренаменување на старите градски објекти во нови. Таков еден е ранохристијанската базилика, чија изградба Авторот ја датира меѓу 388 и 425 г. после што следувал уште еден земјотрес што целосно го уништил градското устројство. Во урнатините не се најдени човечки скелети ниту скапоцени предмети што значи дека на главните потреси им претходеа помали така што жителите успеале да побегнат. Во урнатините, приспособени со „малтер“ од глина, малубројните жители веројатно преживувале користејќи ги урнатините како каменолом. Нивните скелети (најдени се гробови на форумот и во други запустени делови од градот) покажуваат неисхранетост и трауматски болести. После 500-та година нема трагови од постојан живот и после речиси 800 год. постоење (од IV век ст. е. наваму), градот замрел, а неговата улога на центар во средниот тек на р. Струма ја презел *Parthikopolis* (Сандански).

Овој архитектонско-урбанистички блок завршува со прилогот на С. Поп-Лазик и К. Румел (*Characteristics of the Late roman Fortifications on the Middle Danube*, стр. 224 -239). Авторите прво даваат хронолошки приказ на дунавскиот лимес прв пат воспоставен на крајот од I век н.е. во врска со ширењето на Римската држава на север од Дунав (Дакиските војни), додека вториот градежен период, од последната четвртина на III век, по повлекувањето на Римјаните од Дакија, бил за одбранбени потреби. Потоа расправаат за местоположбата на воените утврдувања (обично градени на брегот на реката, или на неколку десетици метри подалеку (како во Срем), што секогаш биле свртени кон реката и во близина на остров); за преправките, проширувањата и поправките што го покажуваат постојаното користење од I до IV век н.е. (во мирно време за контрола на границата и на премините на реката); за внатрешниот распоред (пренамена на просториите) и за надворешниот изглед. Во доцниот III век н.е. биле додавани кули на надворешната страна на тврдините што со сидови биле поврзувани со реката со цел одбрана од напади и за сигурно преминување на реката, како и безбедно закотвување на бродовите. Од крајот на III век до средината на V век Авторите утврдуваат четири градежни фази, со нагласка на двете главни воените утврдувања на утоките на Млава и Сава во Дунав - *Viminacium* и *Singidunum*, каде биле сместени легиите *VII Claudia* и *IV Flavia*.

Н. Миладиновиќ-Радмиловиќ, С. Петковиќ (*Health and Social Status of Children in the Late Roman Timacum Minus*, стр. 240-267) повторно не враќаат во светот на мртвите. Прво ги прикажуваат двете временски фази на доцноантичката некропола во *Timacum Minus*, с. Равна кај Књажевац (стр. 240-243), а потоа

расправаат за причините за смрт на децата од 28 гробови. Притоа опширно ги прикажуваат археолошките наоди, како текстуално, така и ликовно (стр. 243-247, 257/8, 260-266), што претставува половина од прилогот, а го завршуваат со определување на социјалниот статус на женските и машките покојници повторно врз основа на прилозите од гробовите. Врз основа на коскените остатоци во гробовите, утврдено е дека најчести забни болести биле неразвиена забна глеф (*Enamel hypoplasia*), предизвикани од психолошки стрес, гладување, трауми, заразни болести, хормонални растројства, а потоа расипани/скапани заби (*caries*). На скелетните коски пак, најчести биле разни повреди и неправилности во текот на растењето како поради анемија, неисхранетост, нехигиенски начин на живот, труење со олово, така и од паразитски болести, туберкулоза на коските, метаболички болести предизвикани од скорбут, и др. Авторките укажуваат на потребата од напоредно користење на археолошкиот и коскениот материјал во изучувањата што е правилен интердисциплинарен пристап. Но ваквиот пристап не е видлив ниту од насловот ниту од абстрактот и клучните зборови и не ја отсликува содржината на прилогот, што е на штета на авторките – археолозите незаинтересирани за физичка антропологија ако судат според насловот ќе го прескокнат овој труд.

Зборникот завршува со прилогот на М. Милинковиќ (*Ein Gebäude mit Speicherraum auf der Jelica-Gradina (nördliches Illyricum des 6. Jahrhunderts)*), стр. 268-286) за складишната зграда во рановизантиската градина на Јелица, регионален центар во североистичниот дел на Римското царство во VI век н. е.

На крај треба да се каже дека сите прилози содржат квалитетен графички и ликовен материјал во боја. Малубројните печатни грешки (стр. 83, 85, 88, 101, 106, 198) не се неразбирливи, а пак техничкото и ликовно уредување е на високо ниво. Затоа, штета е што не се изработени показатели што би го олеснило користењето на бројните и разноврсни податоци содржани во прилозите на значајни теми од периодот што го изучувал славеникот кому му е посветен Зборникот.

Скопје, ноември 2020

Наде Проева

ASHK P. DAHLÉN (ed.). *Achaemenid Anatolia: Persian presence and impact in the western satrapies 546–330 BC. Proceedings of an international symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7–8 September 2017*. Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 37, Uppsala 2020. 270 pp., 58 ill., ISBN 978-91-513-0794-7.

Овој зборник ги содржи излагањата од меѓународниот научен симпозиум *Achaemenid Anatolia: Persian presence and impact in the western satrapies, 546–330 BC*, одржан на 7 и 8 септември 2017 година под покровителство на Шведскиот истражувачки институт во Истанбул. Целта на овој симпозиум, како што беше најавена тогаш, беше да се разгледаат разни аспекти на односите меѓу Иран и Анатолија во времето на Ахајменидите, со особена нагласка врз персиските империјални структури и институции, како и персиското присуство и влијание врз месните населенија и нивните култури. Како што ќе видиме, плодната интердисциплинарна расправа на симпозиумот успеа да поттикне нови истражувачки пристапи и барем во извесна мера да ги унапреди нашите познавања од